

BEKTAŞİLİK - HURUFİLİK

ve

Faḍl Allāh'ın öldürülmesine düşürülen üç tarih

ABDÜLBAKİ GÖLPINARLI

Bektaşilerin XVI. yüz yıldan itibaren hurüfilik inançlarını benimzedikleri malumdur. Faḍl Allāh-ı Hurūfi'nin *Cāwidān-nama*'si bile, 1048 hicride (1648), Darwiş Murtaḍā adlı bir beктаşi tarafından Türkçeye çevrilmiştir. *Durr-i yatim* adını verdiği bu tercümenin yer yer ilâve ve tashihlerden kendi el yazısı olduğu anlaşılan nüshası tarafımızdan Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesine vakfedilen yazmalar arasındadır. Darwiş Murtaḍā, 1049 hicride (1639) *Cāwidān-nāma*'yi istinsah etmiştir ki, bu nüsha İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinin Farsça yazmaları arasında, 869 numarada kayıtlıdır.

Şimdiye dek gördüğümüz *Cāwidān* nüshalarının en eskisi Süleymaniye Kütüphanesine mülhak Fatih Kütüphanesi kitapları arasında, 3728 numaradadır. Kimin tarafından ve hangi tarihte yazıldığı mukayyet olmamakla beraber, XV. yüzyılın nihayet son yarısında istinsah edildiği kâğıdından ve imlâsından anlaşılan bu nüsha, sırtı meşin, mukavva ve miklepli bir ciltle teclit edilmiş olup, 13×12,5 cm. ebadındadır. Yazı kısmı, sayfaların 10×14,5 kısmını kaplar. Her sayfada 21 satır vardır. Okunaklı bir tâlikle yazılmıştır. Temellük edenlerden biri, ilk yaprağa, tâlik yazı ile, "Türkîye tercümesi vardır, meşhur ve mütedâveldir. Mütercimi, Bektaşî Darwiş Murtaḍā'dır. Ancak tercümesi tamamiyle aslına mutabık değildir. Nüssâh tagyir ve taksir etmiş olmak ihtimali vardır" yazısını yazarak, mütercimin *Cāwidān*'in bazı yerlerinde tasarrufu olduğunu, bazı yerleri de kısalttığını bildirmiştir. *Durr-i yatim*, anlaşılıyor ki, bu kaydın düşüldüğü tarihte ve yazıya göre XV. yüzyılın sonlarında, yahut XVI. yüzyılda meşhurmuş. Fakat sonradan bu tercüme, pek nâdir bir hâle gelmiştir. Biz, bizdeki yazmadan başka ancak bir nüshasını daha gördük ki, o da yine Konya'da, Mevlânâ Müzesi yazmaları arasındadır.

Cāwidān-nāma'nin, Faḍl Allāh-i Hurūfi'nin ölümünden (796 hicri

=1394) sonra şöhret bulduğunu, halifelerinden Sayyid İshāq'ın *Xwāb-nama*'sinden öğreniyoruz. (Ali Emiri, Farsça, nr. 1042, Darwiş Almas b. Husayn tarafından 1212'de istinsah edilmiş nüsha, 43^a). *Cawidān-nama*'nin, altı kere tekrarlanan *ibtidā* kelimesiyle başladığını ve Şahrux (ölmü 850=1449), 830 Rebiülâhirin 23. cuma günü (1427), Aḥmad-i Lūr adlı bir hurûfi'nin suikastından sonra Faḍl Allah'ın oğlu emir Nūr Allah ile tutulup uzun müddet hapis-te kalan, sorgulara çekilen ve bütün bunları da Faḍl-Allah'ın halifelerinden Hasan adlı birisine uzunca mektupla anlatan Emîr Giyât al-Din Muḥammad b. Husayn b. Muḥammad al-Astarâbâdi'nin *İstiva-nāma* si bildiriyor (İstanbul, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, Farsça, nr. 269. 1212'de İsa b. Kemâladdin Hâca tarafından Ergeri'de istinsah edilmiş nüsha, 29b. de zikri geçen ve 836=1433'te yazılmış olan bu mektubun metni, tarafımızdan yayınlanmıştır; *Şarkiyat Mecmuası*, sayı I, 1956; sayfa 37-57). Emîr Giyât al-Din Muḥammad'ın, Faḍl Allah'ın en güzide halifesi olan "Xalifat Allah" "Waşiyiyy Allāh" diye anılan 'Aliyy al-A'lā'nın kızkardeşinin oğlu olduğunu ve *İstiva-nama*'den başka *Turōb-nama* adlı bir risalesi bulunduğunu, Faḍl Allah'ın halifeleri hakkında iyice bilgi veren ve Millet Kütüphanesinin Ali Emiri bölümünün Farsça yazmaları arasında bulunan 1043 numarada kayıtlı *Şalāt-nama-i İşkurt Dede* adlı risaleden öğreniyoruz. (50^a, Faḍl Allah'ın halifelerinden Sayyid İshāq'ın da bir *Turāb-nāma*'si vardır). Ali Emiri'nin aynı bölümünde 186 numarada kayıtlı olan ve 1037 Şaban'ının sonunda (1688), Kemal adlı birisi tarafından istinsah edilen mecmuada, Raḥmat Allah adlı bir hurûfi şairinin bir şiiri de,

ابتدای جاودان نامہ چرا شش ابتداست
هم الف در ابتدا و هم الف در انتہاست

matları ile başlamakta (217^a) ve "*Cawidān-nāma*'nin altı kere tekrarlanan *İbtida* sözü ile başladığını bildirmektedir (ileride bahsedeceğimiz gibi bu mecmuada, Faḍl Allah'ın bir de ölüm tarihi vardır).

Cawidān-nāma'nin altı kere tekrarlanan *İbtidā* sözüyle başlayan nüshası, Millet Kütüphanesinin Ali Emiri bölümünde, Farsça yazmaların 920 numarasında kayıtlıdır. Miklepli meşin bir ciltle ciltlenmiş olan bu nüsha 10×17 cm. ebadındadır. Yazı kısmı, sayfaların, 13,5×7 kısmını kaplar. Her sayfanın kenarı iki suh cedvelle çevrilmiştir. Yazı güzel bir tâliktir. Her sayfada 21 satır vardır. Kitap 437 varaktır. Yazan, 423^b'de adının 'Alı b. Muḥammad Husayni olduğunu söylemekte, "Birâder-i azîz İsa Allah dâma tawfiquhu'nın "Kürsi-i Hüda" Bakû-ye'den geldiğini, mahdumzâdesinin *Cawidān-nāma*, *Māḥabbāt-nama*, ve

'*Arş-nāma*'yi yazdığı kalem ile bunu yazdığını bildirmektedir. 437^a' da ise, kitabın 992 yılı Ramazan'ın 17. günü (1584), تراب اقدام اهل آیت برهه طرفین از فضایل آلہ و جہہ روسیاء tarafından yazıldığı kaydedilmekte ve Vechî'nin:

گر بخوانی از دم فضل خدای جاویدان
بهر وجه عاشق صادق بخوان سميع المثلان

beytiyle başlayan ve

وصف این راکی توان کردن که وصافس خداست
راه حق این مذهب این و کیش اینست عاشقان

beytiyle biten dokuz beyitlik bir şiiriyle sona ermektedir. 438^a' da Vechî'nin:

Sûretâ gerçi gedâ-yı Fazl-ı Hakkız Vechî liyk
Ma'nide kevn ü mekân mülküne sultân olmuşuz.

maktalı bir Türkçe gazeli ve Farsça bir beyti vardır. Sanıyoruz ki, bu nüsha 'Alî b. Muḥammad Ḥusaynî tarafından Faḍl'ın Nuşrat adlı hanımının kızı olan ve Xvāngar lakabıyla anılan Hatun Bîbî'nin oğlu İsa'nın (*Kitāb al-Mu'ādiyya li Mîr Şarîf*: Ali Emiri, Farsça, 1027, 61^b'deki şecere) nüshasından yazılmış ve o nüshadan da 992 hicrîde Vechî tarafından istinsah edilmiştir. İlk ketebede kitaba değer verme bakımından aynen alınmıştır. Maamafih 'Alî b. Muḥammad Ḥusaynî'nin Vechî tehallus ettiği de düşünülebilir. Hiç şüphe yok ki, bu nüsha, aslı *Cāwidān* nüshasıdır. İlk hurûfî metinleri gibi bunun da Gürgân lehçesiyle yazıldığını söyleyelim.

Cāwidān-nāma'nin bu nüshadan başka bir nüshası daha var. 1049 Rebî'ülevvelinin ilk günlerinde (1639), *Cāwidān* mütercimi Darwîş Murtaḍâ tarafından yazıldığını bildirdiğimiz bu nüsha, evvelce de söylediğimiz gibi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Farsça yazmaları arasındadır. Arkası meşin kaplı bez ve mukavva ciltlidir. 21,5 × 14 cm. ebaddır. Birçok sayfalarında 24, bazı sayfalarında 23 satır vardır. Yazı kısmı, sayfaların 15 × 18,5 kısmını kaplar. 1^b-6^b yapraklarında fihrist vardır. «بسم الله الرحمن الرحيم از جميع اطراف روی بکعبه می باید کردن بحکم حدیث نبوی» diye başlar (7^b) ve

آفریدن جان و تن خود شد ازل نمی توان گفت که چون می بالد-ومی نالد
وخواهد بالید.

diye biter (251^a). Bu nüsha, Ali Emiri kitapları arasında, 1000 numara-

rada kayıtlı bulunan ve Darwiş 'Aliyy-i Surhāni' tarafından 845 zilhiccesinin öşr-i evvelinde yazılan (1442) nüshanın aynıdır. Gürgân lehçesiyle yazılmış olan ilk nüshaya nâdir rastlandığı halde, bildiğimiz Farsça ile yazılan bu nüsha oldukça fazladır. İçindeki bahisler bakımından öbüründen pek de farklı olmayan bu nüshada acaba Fadl Allāh-i Hurūfi tarafından mı yazıldı, yahut yazdırıldı, yoksa Gürgân lehçesini herkes bilmediği için halifelerinden biri tarafından ve oldukça geniş bir tasarrufla bilinen Farsçaya mı çevrildi? Bu hususta kesin bir söz söyleyemeyiz; ancak Ali Emiri nüshasının Fadl'ın ölümünden 49 yıl sonra istinsah edildiğine bakılırsa bu ikinci *Cāuidan* nüshası da ilki kadar eskidir.

* * *

Hâce İshak Efendi (ölm. 1310 hicri 1892/3m.) Fadl Allah'ın ölümünden sonra halifesi 'Aliyy al-A'la'nın Anadolu'ya gelip Hacı Bektaş tekkesinde oturduğunu, Bektaşilere Hurufiliği telkin ettiğini söyler (*Kaşif al-asrār ve rāfi' al-asrār*, İstanbul, 1291). "*Üss-i zafar'i* me'haz aldığına göre 1241 den (1826) sonra yazıldığı anlaşılan müellifi meçhul *İzāh al-asrār*' da da aynı bilgi verilmektedir (İstanbul Üniversite Kütüphanesi, Türkçe yazmalar, 4382). Ancak bu rivayeti daha geriye götüren ve kat'ileştiren bir vesikaya rastlanamamıştır. Halbuki Emir Xalifat Allah'ın, yani 'Aliyy al-A'la'nın "perverdesi" olduğunu İşkurt Dede'nin *Şā'at-nama*'sinden öğrendiğimiz Mir Fādli'nin bir risâlesinde şu kaydı görüyoruz: "Sâhib-i beyân hazretlerinin merkad-i şerifleri Tebriz'den öte Astarâbâd yanında Alınca derler bir kasaba, anda baki olup zir-i zemindedir. 'Aliyy al-A'la hazretleri dahi anda defn olunup andan gayrı dahi bir mezar vardır. Hazretin örtüsü siyah ve 'Aliyy al-A'la'nın yeşildir ve ol bir mezarın kırmızıdır" (Ali Emiri, Farsça, 1039. 1120 =; 1708 de Ergeri'de İshak oğlu Ali tarafından istinsah edilmiş; 92^b aynı kütüphanenin aynı bölümünde, gene Fādli'ye ait olup 1148/1735; Erger'li Memi halife oğlu Darwiş Bâyezid tarafından istinsah edilen risâlenin son yaprağında da aynı kaydı görüyoruz). 'Aliyy al-A'la'nın Fadl'ın öldürülmesinden sonra Hacı Bektaş tekkesine gelmesi, orada bir müddet kalması, bektâşilere hurufiliği telkin ettikten sonra Alınca'ya dönmesi, akla pek te mülâyim gelmemektedir. Hele 'Aliyy al-A'la'nın 822 hicride (1419) Alınca'da öldüğü düşünülürse (*İstiu ā-rāma*, ilk yaprak), bu işin Fadl'ın ölümünden sonra 15—16 yıla sığması, büsbütün olmayacak bir şeydir.

846 hicriden (1442) önce, yani Fadl'ın ölümünden 50 yıl bile geçmeden *İstiu ā-rāma*'yi yazan Emir Giyât ad-Din, halifeler arasında Nesîmî'yi, "Amîr Sayyid 'imâd ad-Din Nasîmî" diye anar (37^a). 'Aliyy

al-A^lâ'ya, "Sayyid-i sa^îd-i şahid Amir Sayyid 'Îmâd al-Din Nasimî"nin, benlik dâvasını güden şiirlerini sorduğunu, (herhalde Fadl'dan) sonra ondan feyz aldığı halde nasıl olupta böyle sözler söyleyebildiğini sorunca da 'Aliyy al-A^lâ'nın, benim menzillerim *Kur'an*'da birçok yerde anılmakta, dâvaya ne hacet yollu bir cevap verdiğini söyler. Bu soru-cevaptan sonra aradan 30 yıl geçtiğini bildirir ve *Kur'an*'da, esmâ-yı hüsnâdan ne kadar "Ali" ismi geçti ise, hepsini sıralar (96^a -97^b). Bu soru en aşağı 819 hicide (1413) ve Nesimî'nin öldürülmesinden sonradır. Nesimî'nin halifesi olup, *Rah-i Xodâ* tarihinde (811 h./1408-9 m.) *Başarat-nâma* yi yazan Refi'i'den, Nesimî'nin bu yıldan hayli önce öldürüldüğünü anlıyoruz. Başka kaynaklar da bize Nesimî'nin Anadolu'da gezip dolaştığını, hattâ Ankara'ya geldiğini, Hacı Bayram'la konuşmak istediğini, fakat görüşemediğini bildiriyor (Abdülbaki Gölpınarlı, *Nesimî, İslâm Ansiklopedisi*, cüz 92, Millî Eğitim Bakanlığı Yayın., İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1962, s. 206 v.d.).

Ayrıca Konya'da Mevlânâ Müzesi yazmaları arasında, 2467 numarada kayıtlı bir mecmua var. Bu mecmuada 358 beyitlik ve mesnevi tarzında yazılmış, hurufiliğe ait bir risale mevcut. Mecmuanın 37^b -59^b -yapraklarında bulunan bu mesnevi:

İbtidâdır ibtidâdır ibtidâ
İbtidâdan zâhir oldu intihâ
İbtidâ geldi kelâm-ı lâ yenâm
Fî vu dâd u lâm-ı Hak'tan ves'selâm

diye başlıyor ve âdetâ *Câwidân-nâma'yı* telhis ediyor ve

Gel Nesimî sözlerini gûş kıl
Zinde ol âb-ı hayâtı nûş kıl
Sözlerinden ger tevârih istesen
Görüben tarihini kanı disen
Bil sekiz yüz yıl u altmış yıl idi
Bir tamâm olmağlığa tahvil idi
Sâat u vakt-i Zühâlde Müşterî
Alup indirdi elinden defteri

beyitleri ile bitiyor (58^b - 59^b). Bu mecmuanın, 46^b 'de, Mısır'da Qaşr al-^cAyn Bektaşî tekkesine vakfedildiği mukayyettir. 1080 h. / 1669 m.' de tertiplenmiştir). Apaçık anlıyoruz ki, İmâdeddîn Nesimî'nin ölümünden en aşağı elli yıl sonra hurufî inançlarını şiirler ile tespit edip yayan bir başka Nesimî var. Bu şâir mahlasını her hâlde Nesimî'nin şöhreti yüzünden almıştır.

Bizce hurufiliği Anadolu'da yayan, Aliyy al-^cA^lâ değil Nesimî ve Nesimî'nin halifeleridir. Her hâlde bu ikinci Nesimî'nin de bu hu-

susta rolü olmuştur. *Şalat-nāma-i Işkurt Dede*'de Refi'i'nin Preveze'de medfun olduğu kayıtlı bulunduğu göre, onun ve arkadaşlarının vasiyetiyle Rumeli'ye ve Bektaşilikle beraber yayılmış, orada Anadolu'dan daha fazla köklemiştir. Bu yayılışın dinî, siyasî ve iktisadî âmillerini bu küçük makalede inceleyemeyeceğiz.

Şimdi Fađl'ın ölüm tarihlerini de kaydedip sözümüzü bitirelim :

Fađl Allāh-i Hurūfi'nin öldürülmesine ait elimizde üç tane tarih vardır. Bunlardan biri *Şalāt-nāma-i Işkurt Dede*'nin baş tarafındadır. Bu tarihten Fađl Allāh'ın adının *Kaşf al-zunūnda* yazıldığı gibi Calāladdin Fađl Allāh değil Şihābaddin Fađl Allāh olduğunu da anlıyoruz. Tarihi tanzim eden adını, mahlasını bildirmiyor.

فضل یزدان شهاب مله و دین
که بد از آفرینش او مقصد
بلکه او بود او کزو پیدا
گشت سیای عقل و روح و جسد
چون به نجات و شش رسیدش سال
گشت عازم بسوی ملک ابد
در آنجه زدست ساقی دور
خورد جام شهادت سرمد
روز آذینه بود و ذی القعدة
نود و شش فروده بر هفتصد
لننت ایزد و ملائک باد
بکسی کو سبیش اندرو بد

İkinci tarih, kitapçı Raif Yelkenci'deki XVI. asra ait bir mecmuadadır. Bu şiirde ölümüne sebep olan Mirānşāh ve Timur da anılmaktadır. Aynı zamanda Fađl'ın 6 zilkade 796 perşembe günü ikindiden sonra yani örfen cuma girdikten sonra öldürüldüğü de anlaşılıyor. Faik Reşit Unat'ın *Hicrî tarihleri mîlâdî tarihe çevirme kılavuzu* (T. T. K. Basımevi, Ankara, 1959)'nda 796 zilkâdesinin birinci günü 1394 ağustosunun 28. cuma günü gösterilmekte ve bu aydan önceki ay 29 gün sayılmaktadır (s. 55). Yakın zamana kadar müslümanlıkta ay, şer'an rü'yetle sâbit olduğundan anlaşılıyor ki, o yıl, zilkâde hilâlî cuma günü değil, cumartesi günü görülmüştür. Fađl da zilkâde'nin 6. perşembe günü ikindiden sonra, yani cuma gecesi öldürülmüştür (3 eylül 1394). Bu şiirin son beyti meş-

hurdu; hattâ Ahmet Rifat *Mir'at al-maqāşid fî daf' al-mafāsîd*'de Fadl Allah'tan bahsederken bu ölüm tarihini alır. Fakat tekmilini ancak bu mecmuada gördük.

شرق و غرب از فتنه یا جوح چون شد پر فساد
تی و میم و واو و دی قد کان جباراً عنید
مظهر ذات الهی هادیء انس و ملک
آنکه مثلش کس ندید و هم نخواهد تیر دید
چونکه او از ملک شروانش طلب کردند رفت
بر در آنچه بود آن نطقه شمر و یزید
مستحق لعنت حق مشرک و ممنون سگک
آنکه زمش بود میراشاه شیطان مرید
روز پنجشنبه شب جمعه مساکن از قضا
سارس ماهی که خوانندش بتازی ذوالقعد
رفته از تاریخ هجرت بود ذال و صاد و واو
هل کفی بالله یعنی فضل یزدان شد شهید

Bu tarihte de, tarih sahibinin adına açıkça yahut telmih yolu rastlayamıyoruz. Üçüncü tarih rahmetli Fahri Bilge'deki eski bir Nesîmî divanının ilk yaprağında idi. İki beyti bozuk olan bu tarihi vaktile görmüş, kaydetmiştik. Fahri Bilge'nin ölümünden sonra kitaplarının ne olduğunu bilemiyoruz; yalnız, kötü rivayetler duyuyoruz. Ali Emiri kitaplarının Farsça bölümünde Fadl Allah'ın divanını 'Ali mahlaslı birinin, (çok kuvvetli bir ihtimal ile Aliyy al-'A'lâ'nın) Şerif'in, Kelîmî ve Rahmetullah adlı iki şairin şiirlerini muhtevi olan ve 186 numarada mukayyet mecmuada bu tarihin doğrusunu bulamasaydık tevsik imkânını elde edemiyecaktik. Mecmuanın 194^b yaprağında kayıtlı bulunan ve 'Aliyy al-'A'lâ'ya yahut Şerif'e ait sandığımız bu tarihi de yazıyoruz :

عالم الغیب و شهادت مالک ملک یقین
پادشاه قصه سنس سو وهر سو هفت و
آنکه در بستان دهر و گلستان کائنات
از نسیم خلق او دارند گلها رنگ و بو
صاحب تأویل سلطان ازل فضل اله
آنکه از وی شد پدیدار ار بدست و ار نکو

چون بیان بست و هشتاد و سی و دو ناچار ازوست
 سال عمرش بود بی شک بیست و چار و سی و دو
 یافت در تیغ شهادت شریعت شهید وجود
 چون شهید انبیا بود از ازل بی گفت و گو
 شد شهید عشق او ذات شریف فضل حق
 چون وجود اوست مطلوب از جمیع جست و جو
 در آنچه مشهد پاکش بوس و نهد از ان
 سال تاریخش برون آرد از «شهید عشق او»

Yazımıza son verirken, Faḍl Allah'ın Alınca'da 796 zilkâdesinin altıncı günü, elli altı yaşında iken Mirânşâh'ın emriyle öldürüldüğü hakkında tarihlerdeki kayıtların ileride ele alacağımız ve inceleyeceğimiz kendisiyle çağdaş hurûfîlerin halifelerinin risâlelerinde verilen bilgilere noktası noktasına uyduğunu; bu bakımdan her üç tarihin de zamanında tanzim edilmiş olduğunu bildirelim.